

'ימי-אידיהם'

פרק בהתפתחות ההלכה בימי-הביניים

מאת

ישראל תא-שמע

האיסור על משא-ומתן עם נכרים בימי-אידיהם פשוט היה בין התנאים —
אף כי מצומצם בהקפו — ולא נחלקו אלא בפרטיו. לדעת ר' ישמעאל ישנם בכלל האיסור גם
שלושת הימים שלפני האיד ושלושת הימים שאחריו, המתקשרים גם הם, בתודעת הגוי, עם
שמחת חגו; ואילו חכמים אוסרים את שלושת הימים שלפני האיד, אבל אחריו הכל מותר.
חכמים נחלקו גם בשאלה מה נכלל במונח 'יום-אידם', ובקצת עניינים נוספים, אך בעיקרו
של דבר פשוט כי: 'אלו אידיהן של גויים, קלנדא, סטרנורא וקרטסים ויום גנוסיא של
מלכים ויום הלידה ויום המיתה' (ע"ז א', א').¹ איסור נפרד הטילה המשנה (שם א', ג') על
השתתפות בירידים הכרוכים בעבודה-זרה בדרך כלשהי. לדעת ג' אלון² העלתה ההלכה
בזה 'מעצורים ניכרים במו"מ הבינלאומי בארץ', והוא קבע, כי 'קשה להניח שפשוטו
איסורים אלו בכל ישראל'. אדרבא: 'בהמשך הדורות אתה מוצא התלבטות מרובה בהלכה
גופא, שמגמת התפתחותה — להקל'. ואכן, כבר הורה התנא נחום המדי, שישב בחוץ-לארץ,
כי 'יום אחד בגלויות לפני אידיהן אסור' (תוספתא שם א', א'), ואחריו פסק שמואל, כי 'בגולה
[=בבל] אינו אסור אלא יום אידם בלבד' (ע"ז י"א, ע"ב ועוד).³ האמוראים התירו לסחור
ב'דבר שאינו מתקיים', ולקבל מן הנכרים דורונות בימי-אידיהם, 'משום איבה' — במקום
שהיה חשש סביר לזה. על-ידי התפתחויות אלו ואחרות הוסר מכשול כבד מדרך המגע
המסחרי השוטף, ונתאפשר פיתוחם של קשרים כלכליים בין ישראל לנכרים בבבל.⁴ ברור
מן המקורות, כי הקולות המתרבות — שנבעו מן הצרכים הכלכליים — משקפות מציאות
חיה של מסחר יהודי-נכרי חפשי, למעשה, בימי-אידיהם, וכי לא נתקיימה בבבל הקפדה

1 על זיהוי החגים נכתב רבות. ראה מאמרו של א"א אורבך, המצויין להלן בהערה 5, ושם ביבלי-גרפיה.

2 ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א', תשי"ט, עמ' 344.

3 גירסה אחרת, יחידאית, בדברי שמואל, ראה להלן, עמ' 213. לפי גירסה זו זהים דברי שמואל עם דברי נחום המדי.

4 ראה: מ' בר, אמוראי בבלי, עמ' 207/8, תשל"ה, והביבליוגרפיה המובאת שם בהערה 171.

יתירה על מסגרות האיסור.⁵ איסור זה איבד ממילא ממשמעותו הדתית, בגלל השינויים המפליגים שחלו בעולמם של עובדי עבודה-זרה במאות ה-2—ה-3 לסה"נ, ותפקידו החברתי של האיסור — כמחסום על דרך הטמיעה — הושג באמצעים ובתקנות אחרים, בעלי אופי ישיר יותר.⁶

דומה בתכלית היה המצב בקרב תפוצות ישראל באירופה של ימי-הביניים.⁷ הספרות הרבנית שבידינו מעידה פה-אחד, כי בגולת אשכנז וצרפת, ובמוצאה, לא נתקיים מעולם איסור זה בפועל, וכי מנהג פשוט היה נפוץ בקרב קהילות ישראל שם לסחור עם הנכרים ביום-אידם כבשאר ימים. אך בעוד שהתלמוד מכיר מינימום ניכר של איסורים בעניין יום-אידם, והעוברים על מינימום זה נזכרים בו לגנאי, עשו החיים את שלהם — בימי-הביניים כבימי המשנה והתלמוד — עד כי לא השאירו לאיסור המקורי שריד ופליט.

אל נוכח סתירה משועת שכוון בין ההלכה לבין המציאות — שכמותה לא נודעה בשום תחום אחר של חיי-המעשה בין היהודים — נזקקו גדולי-התורה באשכנז, במשך תקופה ארוכה מאד, להגמקות ולהסברים שונים ומגוונים, כדי לבאר לשואליהם במה נשתנה עניין זה משאר עניינים, עד כי נראה כאילו אין להלכה בו כל שליטה ותוקף. בתשובותיהם התוו הראשונים כמה כיוונים: יש שהדגישו את ההבדל במצב הכלכלי בין גולת אירופה לגולת בבל; יש שהדגישו את ההבדל במצב החברתי; ואחרים העמידו על הפער הדתי שבין החוויה הפגאנית — הנמצאת ברקע דברי המשנה בעבודה-זרה — לבין הנצרות. לדעת הפוסקים האשכנזים הביאו הבדלים אלה לשינוי מוצדק של צורת ההלכה בנושא זה.

לביורר משמעותם ההיסטורית והחברתית של הטיעונים ההלכתיים האלה הקדיש " כץ מאמר מיוחד.⁸ את עיקר מעייניו שם כץ בהארת העמדה העקרונית המיוחדת, אשר באה לידי ביטוי בדבריו של ר' מנחם המאירי, והדגיש, כי 'בנוגע לשאר פוסקים אין אני בא, במאמרי זה, אלא להדגים את דברי, ורק לגבי המאירי אני שואף למצות כאן את הבעיה'. מתוך-כך נמצא דיונו בלתי-שלם, אף אם בנוגע לביורר דברי המאירי אכן הושגה מטרותו. עיקרו

5 פרופ' מ' בר העמידני על הגירסה המעניינת ליבמות ס"ג, ע"ב; 'גזרו על ג' מפני ג' ... קא מחטטי שכבי מפני ששמחים ביום אידם'; ואילו ב'פרקי רבנו הקדוש' (מהדורת שנבלום, דף ל"ב, ע"ב, פסקה צ"ח): '... ועל הקברות מפני שהן נושאים ונותנים בימי אידיהן עמהן'. וראה גם: גרינהוט, ליקוטים, ג', עמ' נ"ד, פסקה ק"י; חופת אליהו, מהדורת אייזנשטיין; אוצר מדרשים, ח"א, עמ' 167. וראה: במנוח"מ, ד', עמ' 580. בין שלפנינו גירסה מקורית ובין שזו פרשנות קדומה, ברור מכך, כי בתקופת האמוראים לא היתה הקפדה יתרה על איסור המסחר בימי-אידם.

6 על עניין זה, ועל נטיות בעלי-ההלכה או להקל או להתמיר בבעיות אלו, ראה: א"א אורבך, 'הלכות ע"ז והמציאות הארכיאולוגית וההיסטורית במאה השניה ובמאה השלישית', ארץ-ישראל, ה', תשי"ח, עמ' 200 ואילך, ובמקומות אחרים במאמר.

7 המצב בארצות האיסלאם לא יידון כלל במאמר זה.

8 " כץ, 'סובלנות דתית בשיטתו של רבינו מנחם המאירי בהלכה ובפילוסופיה', ציון, י"ח, תשי"ג.

של המאמר הזה נכלל אחר-כך בספרו 'בין ישראל לגויים' (ירושלים תשכ"א, פרק י'), אך גם במסגרת רחבה זו לא נעשה ניסיון להעלות ולמצות את כל החומר האשכנזי, ולהבחין בו התפתחות אפשרית. יש אפוא צורך לשוב ולדון במפורט בכל החומר האשכנזי-צרפתי הרלוואנטי.

אור חדש שופכות שלוש תשובות — המתפרסמות כאן לראשונה — מאת שלושת חכמי פרובאנס הקדמונים, ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד, רבינו משולם הגדול והראב"ד. עד-כנה לא ידענו דבר על המצב ששרר בתחום זה בפרובאנס, והראשון לחכמי פרובאנס ששמענוהו מדבר בזה היה ר' מנחם המאירי, שחי במפנה המאה ה-13. עתה מתברר, כי בפרובאנס במחצית הראשונה של המאה ה-12 שונה היה המצב תכלית שינוי ממה שהיה אז באשכנז, וזאת מכוח ההבדלים הדמוגרפיים באוכלוסיית שתי הארצות; גם טיב המבוכה ההלכתית ותוכנה שונים היו מבאשכנז.

מבחינת תולדות ההלכה יש להסמיק לדיון הזה דיון מקביל, בנושא המסחר היהודי באביזרי-פולחן נוצריים, שגם בו ניתן להכיר התפתחות מעין זו שאירעה בעניין יום-אידם. אף-על-פי-כן צמצמתי את העיון כאן לעניין יום-אידם בלבד, כדי שלא להעמיס על המאמר יותר-מדי. רק אם לא נמצאה לי מובאה אחרת להדגמת דברי, עברתי מעניין לעניין — שהכל באותו עניין.

* * *

המקור הרבני הראשון (על תשובת גאון, ראה להלן) שהגיע לידינו בעניין המסחר ביום-אידם היא תשובת רגמ"ה (מהדורת אידלברג, סי' כ"א).¹⁰ זמנה — ראשית המאה ה-11; ומקום חיבורה — אשכנז, או צרפת, מקומות-מושבו של רגמ"ה.¹¹ חכם זה — שהשפיע על צורת ההלכה באשכנז לדורות — נשאל לדעתו על-ידי קהל (כנראה), ש'הורה' להם 'החבר שלא לישא וליתן באידיהן של גוים, יום אידם, כשמואל'; והוא השיב, כי: 'אמנם כי כן מפורש במסכת ע"ז, אבל בישראל נהגו לישא וליתן באידיהן של גוים, אין לנו לאסור עליהם, מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין, לפי שפרנסתם תלויה בסחורתם, ורוב ימות השנה

9 בפרק ג' דן המחבר גם בתשובת רגמ"ה (ר' להלן), שלא נזכרה במאמרו.

10 נדפסה לראשונה בידי ש' אסף, ציונים לנ' שמחוני, תרפ"ט.

11 האפשרות כי מוצאו של רגמ"ה מאנקונה שבאיטליה — ראה: י' זימר, 'על אודות מוצאו של רבינו גרשום מאור הגולה', תרביץ, מ"ג, תשל"ד, עמ' 227—229 — נראית בעיני קלושה-מדי, על-פי מצב ידיעתנו כיום, מכדי להתייחס אליה. משקל נוסף לטענה זו ניסיתי לתת גם אני: D. Flusser — I. Ta-Shma, 'Sur l'origine italienne de Gerson Meor ha-Gola', *Archives Juives*, 11, 1975. אולם עדיין הכל רחוק בעיני. במאמרו הנ"ל של זימר, בהערה 7, נפלה שגיאה, שיש לה השלכה אפשרית על כל מהלך העניין. הוא רוצה לזהות את ר' נתן ב"ר מכיר, הנזכר בתשובת רש"י, עם בן-אחיו של רגמ"ה. אך חכם זה נקרא נתן ב"ר מכיר ב"ר מנחם, ואילו בן-אחיו של הרגמ"ה הוא נתן ב"ר מכיר ב"ר יהודה.

יום אידם הם, כמו ששנינו, ואילו אידיהן או ימי הלידה או ימי המיתה, ונמצאת פרנסתם כלה אם לא ישאו ולא יתנו ביום אידם, והיו עוברין ונושאים ונותנין במזיד... אלא הנח להם לישראל מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידי... עוד אין לנו לאסור עליהן, שבשעת הדחק יש לנו לסמוך אדר' יוחנן (חולין י"ג, ע"ב)... "גוים שבחו"ל לאו עובדי ע"ן, אלא מנהג אבותיהם בידיהם" ¹².

שמענו אפוא, כי ההתר לסחור עם הנוצרים ביום-אידם קדום היה הרבה לראשית המאה ה-11, וכי נפוץ באזורי צרפת ואשכנז מקדמת דנא ('מנהג ישראל'). ¹³ עוד שמענו, כי היו תלמידי-חכמים שפקפקו בדבר וחככו להחמיר בוה, ואין צריך לומר אותו 'חבר' שאסר מסחר זה על שואלי; ¹⁴ רגמ"ה עצמו אסר את הדבר מעיקר הדין, ולא התיר אלא כדי ש'לא יהיו מזידי' — חשש המהווה שיקול לגיטימי וענייני בהלכה, 'לא שנא דאורייתא ולא שנא דרבנן' — כהדגשת רגמ"ה עצמו. רגמ"ה מכיר בכך, 'שפרנסתם תלויה בסחורתם', ומדגיש, כי גם אם נתרה בהם 'יהיו עוברין ונושאים ונותנין במזיד'; ע"כ מוטב שלא להורות להם איסור בוה, ויהא דינם כשוגגין. את השיקול ההלכתי האחר — המבוסס על דברי ר' י

12 ש' אלבק, במאמרו: 'יחסו של רבינו תם לבעיות זמנ', ציון, י"ט, תשי"ד, לא הזכיר את תשובת רגמ"ה, וגם אצל ס' בארון — ראה ההערה הבאה — לא נזכרה תשובת רגמ"ה.

13 בספרו 'היסטוריה דתית וחברתית' ביקש ס' בארון להוכיח ממכתבו של הארכיבישוף אגובארד מליון אל הקיסר לואי החסיד, כי אכן כך היה באזורים אלה עוד במאותיים שנה קודם לרגמ"ה. מכתב זה נכתב בין השנים 822 ו-828, ובו מיחה אגובארד על כך, שיום-השוק הועבר משבת ליום א' על-פי דרישת היהודים. אולם בעניין זה טעה בארון. לדברי אגובארד ציוו שלוחי הקיסר 'לדחות את ימי השוק, שהיו קבועים בשבתות, לימים אחרים, כדי שהשבת שלהם [של היהודים] לא תתחלל, והניחו להם להכריע כרצונם באלו ימים לקיימו להבא. יחד עם זה טענו השליחים, כי ההבר הוא לתועלת הנוצרים מחמת מנוחת יום האדון. אכן, לדעתו של אגובארד עצמו, 'על צד האמת, בעיני היהודים טוב יותר כל דבר שאינו מועיל לנוצרים, שהרי הקרובים לשוק, הקונים בשבת מצרכי מזון, זמנם פנוי יותר לתפילות החג ולהטפות ביום האדון, והבאים ממרחקים לשם מקח וממכר, משתתפים הן בתפילת הערב והן בתפילת בוקר, ועם תום תפילת החג חוזרים לבתיהם בהתרוממות הנפש' (התרגום של ע' גלבוץ, 'ירושלים, תשכ"ד; בשכפול). אין כל ראייה, כי העבירו את השוק ליום א' דווקא, וטענתו של אגובארד סובבת רק על העתקתו משבת ליום אחר. מלבד זאת יש לזכור, כי בימי אגובארד היו ימי-השוק מצומצמים בהקפם ובעלי אופי מקומי צר, ונועדו בעיקר לשיווק מצרכי-מזון. ראה: א' פירן, 'היסטוריה כלכלית וחברתית של אירופה ביה"ב, 1975, עמ' 77/8. דברים 'שאינם מתקיימים' לא נאסרו ממילא, עפ"י ההלכה, במסחר ביום-אידם.

14 'חבר' אינו, בדווקא, תואר סתמי וכולל לכל תלמיד-חכם מן השורה. ניתן להראות, כי במאות ה"א וה"ב כינו בתואר זה (גם?) חכמים מן הדרגה הראשונה, וביניהם מנהיגי דורם. בעניין זה — שיש לו חשיבות רבה לחקר המקורות האשכנזיים — צריך להאריך הרבה, ואסתפק כאן בשתי דוגמאות, וברמיזה בלבד. 1. ראב"ן, ס' י': 'מצאתי בדברי חבר אחד' וכו' = ר' אליעזר הגדול; ראה 'מעשה הגאונים', ס' ל"ד, עמ' 23. 2. שם, בסוף הס': 'ושמענו עתה מחדש שחבר אחד בצרפת מורה... = רבנו יעקב תם.

יוחנן, ש'גוים שבחו' לאו עובדי ע"ז — רואה רגמ"ה רק 'בשעת הדחק'. אין רגמ"ה מכיר שום שיקול הלכתי אחר להתר — כפי שהכירו וסקלו גדולי-ישראל אחריו — ולמעשה הודה בכך, שבמקרה זה נסוגה ההלכה (באביזריהו דעבודה-זרה!) מפני המציאות האכזרית, שלפיה מותנה עצם קיומו הכלכלי של עם-ישראל בגלותו בהתר הזה.

מפליאה טענתו של רגמ"ה, כי אילו הקפדנו באיסור יום-אידם היינו צריכים לאסור לחלוטין כל מסחר יהודי-נוצרי כל השנה כולה, משום 'שרוב ימות השנה יום אידם הוא'. נכון הדבר, כי הלוח הנוצרי מלא על כל גדותיו 'ימי-קדושים'; אך אלה היו, ועדיין הם, עניין של גאוגרפיה — כל איזור וקדושו שלו — ובשום מקום לא נהגו, כמובן, ימי-איד 'רוב ימות השנה'. טיעונו של רגמ"ה כאן הוא, בלי ספק, רטורי בעיקרו; אך עם-זאת נודע לו, בהכרח, גם ערך תאורטי מסויים: מבחינה עקרונית קדושים 'לגוף' הנוצרי כל ימות השנה, ועל-כן יש לראות את לוח-השנה הנוצרי כולו כיום-איד ממושך.

שינוי ממשי בגישת בעלי-ההלכה חל במפנה המאה ה-12. על-ידי שומעים אנו מפי רשב"ם, שדבריו — כנראה מפירושו למסכת עבודה-זרה, שאבד — הגיעו אלינו בכמה צינורות. נוסח אחד — המופיע בכמה מקורות מקבילים — מוסר, כי רשב"ם פירש בשם רש"י, כי 'מן הדין אין אסור אלא ביום איד שעושין בשביל הנוצרי, כגון גיטל או קצה [בסמ"ג: קיס"ח], אבל שאר איד שלהם אינם תופסים בהם ממשות, ולא שייך בהו אזיל ומודה, ואפילו אותן שעושין בשביל [הנוצרי] יש להתיר, מטעם דקים לן בגוייהו דהאידינא לא אזלי ומודו...¹⁵ וב'אור-זרוע' (ראש הלכות ע"ז) הובא כך: 'זכן פ' רבינו שמואל זצ"ל דאנן האידינא בגולה אין אנו יכולין להעמיד עצמנו מלשאת ולתת עמהן, שביניהם אנו יושבים, ואינן אדוקין בע"ז כ"כ, וכי ההיא דפ' בתרא... ידענא ביה דלא פלח לע"ז... ועוד התיר רבינו שמואל זצ"ל לישא וליתן עמהם משום איבה ויראה כההיא דלקמן בפירקין (דף י')...'

גם הפסקה השניה מרש"י לקחה הרשב"ם, שכך כתב רש"י על דברי שמואל (בדף י"א): 'ובגולה אינו אסור אלא יום-אידם בלבד. אין אנו יכולים להעמיד עצמנו מלישא וליתן עמהם, שביניהם אנו יושבים ופרנסתנו מהם, ועוד — משום יראה'; והם הם דברי הרשב"ם.¹⁶ גם רש"י יוצא מהנחת ההכרח הכלכלי, אך שלא כרגמ"ה אין הוא רואה בדבר קושי הלכתי. תחילה העלה רש"י את העקרון, כי מבין כל חגאות הנוצרים לא נאסרו, מלכתחילה, אלא

15 ספר התרומה, דפוס ראשון, ויניציאה רפ"ג, סי' קל"ד. בדפוסים מאוחרים נקטעו כמה שורות מחמת הצנזורה. וראה: 'כפתור ופרח', מהדורת אדלמן, עמ' 33.

16 אך השווה דברי רש"י שם, דף ז' ע"ב, על דברי שמואל המובאים שם: 'בגולה אין העכו"ם אדוקים כ"כ בעבודת כוכבים, כדאמרינן בחולין... ועוד דמסתפינן מינייהו'. וראה גם תשובת רש"י, מהדורת אלפנבין, סי' שכ"ז. הראב"ה בפירושו למסכת ע"ז (ירושלים, תשל"ו) אומר, כי הרשב"ם הביא דבריו משם רש"י בתשובה.

הניטל והקצח¹⁷ — הקשורים במאורעותיו של ישו עצמו; אך 'ימי הקודש' אשר על-שם תלמידיו — ואין צורך לומר אלה שעל שם ה'קדושים' — לא נכנסו מעולם בגבול האיסור.¹⁸ מלבד זאת העלה, כי אין האיסור חל אלא על מכירה לנכרים, אך לא על קניה מהם (ע"ז י"ב, ע"ב). שני צמצומים אלה — ובמיוחד הראשון — דיים לבטל כל ערך מעשי מן האיסור. אך רש"י לא אמר די בכך, וביקש ליישב את מנהג ישראל לסחור גם בימי הניטל והקצח; וע"כ גילה דעתו, כי לפי מסורת התלמוד אין גויים שבחוץ-לארץ עובדי עבודה זרה במובן הדתי העמוק של המלה, אלא נגררים אחר שגרת-מעשה בלבד. אין בכוח שגרת-המעשים לגרור אחריה, בכל מקרה, את כל התוצאות ההלכתיות המתוארות במשנה ובתלמוד, ובודאי אין להניח כי גוי שטחי אשר כזה ילך ויודה לאלוהיו. לדעת רש"י שיקול זה הוא שיקול הלכתי ממשי, ואינו מלווה פקפוקים ולבטים; וכך גם נימוק היראה, שהוא הוא 'משום איבה' שבתלמוד.

הטענה הכוללנית בדבר שטחיותם הדתית של גויי אשכנז נשמעת כתרגיל משפטי-פורמאלי גרידא, אך היא נשענת על התבוננות באורח-חיה של הסביבה על-פי קני-מידה מיוחדים. ואף שדברי ר' יצחק אור-זרוע, דרך משל, הכותב 'אע"ג דחזינן להו דאזלי לתועבה בכל יום[!]', כל מה דעבדי אינו אלא מנהג אבותיהם, נשמעים כהלכה בלא טעם, יש לדבריו על מה לסמוך. והראב"ן, שכתב דבריו כמאה שנה קודם, רשם כך: 'והני גויים עכו"ם אנו רואים שאין חושבים לאידם, שפעמים עושים בו מלאכה ופעמים שאין הולכים

17 הניטל הוא Dies Natalis, כלומר, 25 בדצמבר, והמשכו הוא הקלנדר"א; ראה להלן. ה'קצח' (או: 'קיסח') לא ידעתי תחילה מהו. לאחר עיון נראה לי ברור, כי הוא הפסחא, ששמו שובש בפי היהודים — ק' במקום פ'. הפסחא הוא יום תחייתו של ישו, לאחר שנצלל ומת, והוא וה'ניטל' הם 'יום הלידה ויום המיתת' שלו, כנזכר במשנה ביחס לעקרון האיסור של 'יום-אידם'. הפסחא הוא התג הנוצרי האחד ששמו לקוח ישירות מן העברית, ועל-כן הוצרכו לשבש בו שיבוש ניכר — בעיצור הראשי של המלה — כדי שלא יקראו שם פסח העברי על חגא נוצרית זו. אמנם, ראה להלן בתשובת ראב"י אב"ד, שלדבריו — על-פי עדות בעל-פה ששמע — לא אסר רשב"ם אלא יום א' (בלבד!).

שמות-הקודש הנוצריים נתכנו לגנאי בפי היהודים, ודבר זה כבר נזכר בתלמוד. נראה שעשו כך גם לשמות חגיהם, וכבר קיטרגו על כך הנוצרים, והזכירו העלבת שמות חגיהם בפירוש לעניין זה. ראה המובאה אצל ח' מרחביה, התלמוד בראי הנצרות, תשל"ג, עמ' 278. אלא שלא הצלחתי למצוא מקורות מדויקים בזה. יש לציין, כי על אף שה'ניטל' מתפרש לפנינו בצורה חד-משמעית כיום-חג הקשור בישו הנוצרי עצמו, הרי שבמקור מקביל מתפרש שם זה דווקא שלא בהקשר לישו, אלא לאחד מקדושי הנצרות (אולי ניקול, שחגו ב"ב בדצמבר). וכך כתב רבנו אלחנן בתוספתו למסכת ע"ז, בראש המסכת: 'ורבינו שמואל בשם רש"י פ' [דעכשיו אין הגויים שבינינו עובדי כוכבים ולא אזלי] ומודי עכשיו במו"מ שעושין ביום ראשון שהיא איד של נוצרי [ואצ"ל] איד של קדושים שיש להם כל השנה כגון ניטל וכיצא בה...'. וראה עתה מ' בריאר (מהדיר), ספר נצחון ישו, 1978, עמ' [195], והע' 12 שם.

18 איני בטוח כיצד יש לפרש בדקדוק, את ההנמקה שהגויים 'אינם תופסים בהם ממשות' בהקשר זה.

לבית תרפותם ביום אידם' (ס" רפ"ח דף קכ"ד, ע"ב מהדורת עהרענרייך). ובס" רצ"א, בעניין ההתר להשכיר בית לגוי, שב וכתב ברוח הדברים הללו, והוסיף, כי 'ברוסיה ובארץ יון ודאי אדוקין, שהם עושים בכל שעריהם ועל פתחי בתיהם ובכותלי בתיהם ע"ז' — והראב"ן ידע פרטים על הליכות-החיים בארצות הסלאווים. עם-זאת מאלף כיצד מסיק הראב"ן על העדר תחושה דתית מפעמת בציבור הנוצרי, מתוך שגרת העדרותו מן הפולחן הכנסייתי והמשך עיסוקיו ב'עובדין דחול' שלו גם בימי-האיד — והרי באמת אין חובה דתית גמורה על הנוצרי להשתתף בטקסי-החג בכנסיה. אדרבא: 'כלי-הקודש' מתייחדים ומתגדלים בכך, שהקדישו עצמם לעשיות אלו, בעוד עם-הארץ פונה איש לדרכו, ואינו מקפיד לשמור על קשר הדוק דווקא עם בית הכנסיה ועם הפולחן אשר בה. אף-על-פי-כן סבור היה הראב"ן, כי מי שמפעמת בו תחושה דתית אמיתית, אי-אפשר לו שלא יטול חלק בפולחן הדתי הנעשה למען נשמתו ביום חגו, ולא כל-שפן שיעשה חגו חול; ואף אם אין זאת חובתו הדתית, הרי זכותו היא, ולא יחמיצנה. ובמידה שמדד הראב"ן את עצמו ואת קהלו מדד גם את סביבתו ושכניו.

מבין גימקויו של רש"י נקלטה-ביותר סברת 'איבה'. החשש שמא תגרום ההימנעות ממשא-ומתן עצם דווקא ביום חגם לתגובות קשות, ויורעו יחסי השכנות הטובה ההכרחיים לקיום היהודי בגולה, והעובדה כי שיקול-דעת זה כבר שימש ביד האמוראים מכשיר יעיל להתיר באמצעותו מקרים אחדים של משא-ומתן ביום-אידם, הביאו לקליטתו פה-אחד על-ידי כל הפוסקים בני המאה ה-12, ולהזכרתו כנימוק יחיד-כמעט להתר המשא-ומתן ביום-אידם. מעניין הדבר, כי על-אף שאין הנימוק הזה נזכר כלל בפי רגמ"ה, ואם-כן לא מצאנוהו לפני רש"י, כבר העלוהו הגאונים — אולי רב נטרונאי גאון — לפני זמנו של רגמ"ה. מעניין-ביותר, שתשובתם זו נשלחה, ככל הנראה, לספרד הנוצרית, או לגבול פרובאנס, כפי שמוכן מתוכנה:

ו'ששאלת, ואנן דאיכא בתי ע"ז של ערלים בארצות שלנו, היכי עבדינן בימי אידיהן, ובימי אידיהן של ישמעאלים כלום יש עלינו איסור. [תשובה]: הנך אתרוואתא שהמלכות לערלים וידיהם פשוטה, הא קיימא לן דלית עלן לשווי איבה בנאתן, כדי שלא ישטמונו ויצרו לנו, ... אבל הגי ישמעאלים דלית להון צלמים לע"ז, ולא מחוו דקא פלחי אלהים אחרים,

טובא קא מקלין רבנן במיליהון... ויום אידם...¹⁹

ממהלך הדברים ברור, כי השואלים ישבו תחת שלטון נוצרי, אף שהיו ביניהם מוסלמים. אם נניח, כי תשובה זו נכתבה בראשית המאה ה-11 (לכל המאוחר), יהיה תוכנה אקטואלי בעיקר לאזורי קטלוניה, צפון-ספרד וסיציליה. ולהלן עוד אשוב לעניין המצב ההלכתי ששרר בארצות נוצריות מעורבות, בעיקר בפרובאנס.

מבין חכמי-ההלכה במאה ה-12 הרחיק-לכת בעניין זה רבנו יעקב תם, שבחר לו דרך מקורית

19 נדפסה בידי מ"צ וייס, 'שרידים מהגניזה', בתוך ספר-היובל לביהמ"ד להבנים בבודפשט, עמ' צ"ה.

משלו. לדעתו לא אסרה ההלכה מעולם לסחור ביום-אידם אלא בבהמות, שמקריבים אותן ממש לעבודה-זרה, או בתקרובת אחרת — אבל שאר סחורה שבעולם לא. על-די-כך נצטמצם תחום האיסור עד למינימום נעדר-משמעות, וסרה מאליה כל קושיה על 'מנהג העולם', ששוב אין בו כל סירכא. שיטה מקורית זו עוררה דיון מקיף בין הראשונים, ובעוד שבעלי-התוספות קלטוה, דתאוה בדרך-כלל הפוסקים האשכנזים. עיקר ערכה של שיטת ר"ת — לאחר מערכת ההתרים שקדמו לה — היא בדרך פרשנותה החדשה את סוגיות התלמוד, וכל שנתווכחו עם ר"ת לא נתווכחו אלא במישור זה. כידוע אפיינית דרך זו לפעולתו ההלכתית של ר"ת דרך-כלל, וכבר הובאה דוגמה זו — בין יתר דוגמות — כמה פעמים במחקר.²⁰

יחיד הוא הראב"ה — רבנו אליעזר ב"ר יואל הלוי, שחיבר את ספרו באשכנז במפנה המאה ה-12 — שאף כי לדעתו 'אינה כן פשוטה של שיטה' כדעת ר"ת, מכל-מקום נראה שהכריע כמותו למעשה. ב'הלכות ע"ז' שלו (נדפסו לאחרונה בידי ש' דבליצקי, ירושלים תשל"ו) תאריך הרבה בכל צדדי ההתר של המשא-והמתן ביום-אידם, ואף הוסיף שיקולים משלו להתר ('אין גוזרין גזרה על הצבור אלא א"כ רוב הצבור יכולין לעמוד בה'; 'בימים קדמונים היו מזבחים לע"ז ביום-אידם, אבל עתה נוהגין רק לאכול ולשתות ולחוג') והכריע כך: 'זנר' הדברים שמן הוודאין מינין, כגון כמרים, ראוי להתרחק לישא וליתן עמהם ביום אידם, והני מילי במידי דחוי לתקרובת ע"ז' (עמ' כ"ג/ד).

למדנו לפי דרכנו, כי בעוד שבמאה ה-11 ניכרת באירופה הסתייגות עיונית מן ההתר לסחור ביום-אידם, ולא ניתנה לו אלא הכרה דה-פאקטו בלבד, הלך ונתבסס ההתר במאה ה-12, ואף זכה להכרה דה-יורה מבחינה הלכתית, וזאת מכוח מכלול מגוון של שיקולים הלכתיים ופרשניים.

לדעתו של כץ (ראה הערה 8) משקף ריבוי הנימוקים בפי הפוסקים האשכנזים את רפיפותם היסודית של הנימוקים, כפי דעתם, ואת ההתלבטות ביחס לתוקפו של כל נימוק כשהוא לעצמו. לדעתו מתגלית עמדה הססנית זו גם מכך, שהפוסקים ממליצים — איש לפי דרכו — להחמיר באיסור יום-אידם, וכן ממה שלא באו תירוציהם, כדבריהם, אלא ליישב את 'מנהג העולם' התמוה; ועל-כן 'אין להתרים שלהם אלא אופי של דיעבד, הניתן באין ברירה'. לבטים ופקפוקים אלה העמיד כץ כניגוד לנחרצותו של המאירי ביחס לכוח ההתר שהמציא הוא, אשר לפיו אין הנוצרים בכלל העמים הפגאניים, שהם 'גדורים בדרכי הדת [ו]הריהם כישראל גמור לדברים אלו'.

והנה, אף שיש להסכים לכל דרך דיונו ולמסקנותיו של כץ בעניין המאירי, קשה לקבל את דבריו הנוגעים לחכמי אשכנז, ובמיוחד את ההנגדה הפסיכולוגית שהעמיד בין יחסו של המאירי להתרו-שלו ובין יחסם של חכמי אשכנז להתריהם-הם.²¹ לא מצאתי אצל הפוסקים

20 ראה מאמרו של ש' אלבק (הערה 1).

21 וגם אין הנגדה זו נחוצה למהלך מאמרו. ממילא אין דמיון בין הטענה האשכנזית, כי הנוצרים

בני המאה ה-12 לא ביטויי היסוס ולא המלצות לחומרא; כל אלה שייכים לחכמי המאה ה-13 — פרט לראב"ן שקבע: 'מיהו המחמיר ופורש טפי עדיף'. ועל כך להלן. 'סימן' אחד להיסוס אכן יש בדברי חכמי המאה ה-12 — אם אכן סימן הוא! — והוא שימושם בהתר נוסף, 'משום איבה', לצד טענת 'גויים שבינינו'. אולם, מלבד שזהו נוהג רגיל בין חכמי-ההלכה לסנף סניפים — ואינו מלמד דבר, לא במקרה זה ולא בשום מקרה אחר — הרי שטעם היסוסייהם במקרה זה ברור לחלוטין, ואינו קשור כלל בפקפוקים רעיוניים. לא תוקפם ההלכתי של הנימוקים היה מפוקפק בידיהם — ובוודאי לא פקפקו בתוקפו ההלכתי של נימוק 'איבה', המפורש בגמרא בעניין זה עצמו — אלא אופיים האישי של הנימוקים. שהרי כל יהודי המקיים קשרי-מסחר עם גוי יודע לשער בעצמו אם יבוא אותו הגוי הפרטי לידי איבה בהימנעותו מן המשא-והמתן, אם לאו — והכל לפי המוכר, והקונה והשעה; כיצד אפוא אפשר להפוך סדרה של מקרים אישיים-פרטיים לעקרון הלכתי בעל תוקף כללי? והוא-הדין ביחס ל'דתיותו' של גוי זה או אחר, ולשאלה אם ילך ויודה לעבודה-זרה שלו, או לא ילך — גם זהו עניין אישי מובהק, ואינו ניתן להיתרגם לכללים עקרוניים. מכאן היסוסייהם של הראשונים, שלא פקפקו בכוח ההתר שבידיהם, אלא בהקפו ובדרך הפעלתו למעשה.

צעד נוסף בהתפתחותה של הלכה זו היא שיטתם של קצת חכמי אשכנז בני סוף המאה ה-12 ורוב חבריהם בני המאה ה-13. בתקופה זו מביעים הפוסקים האשכנזים הסתייגויות מן ההתר, וממליצים להחמיר בענייניו. לדעתי שתי סיבות עיקריות לשינוי ניכר זה, אשר חל, כאמור, לקראת המאה ה-13: (א) הופעתה של חסידות אשכנז ככוח חברתי והלכתי, והעמקת השפעתה על חוגי-הפסיקה באשכנז. תנועה זו עשתה את ההחמרה לפנים משורת-הדין נר לנתיבתה, ואין פלא אם יצאה להחמיר גם בעניין מגע-המסחר עם הנכרים; (ב) שקיעתו ההדרגתית של הגורם המסחרי מלהיות האלמנט העיקרי בפרנסת היהודים באשכנז, עקב המעבר לעסקי רפית ומשכונות. מעבר זה, שתחילתו ההיסטורית בראשית המאה ה-12, הושלם בסוף המאה ההיא, ובמאה ה-13 נעשתה הרפית (וכל הכרוך בה) פרנסה עיקרית ליהודי אשכנז.²²

בעניין המסחר ביום-אידם לא מצאתי ב'ספר חסידים' שום אמירה, אולם בשאלת המסחר בבגדי-כמורה ותכשיטיה — שהתרה עתיק וותיק כהתר המסחר ביום-אידם (ר' לעיל) — יש ב'ספר חסידים' דברים ברורים: 'רוב בני אדם שיש להם עסקים עם המינים משמשי ע"ז

אינם 'אורתודוכסים' בדתם, ושהיא שטחית ופורמאלית, לבין טענת המאירי, כי הם 'גדורים בדרכי הדתות'. הבדל מכריע זה לא העלה כ"ץ כלל.

22 ראה ח"ה בן-ששון, פרקים בתולדות היהודים בימי-הביניים, תשכ"ט, עמ' 64—67.

אינם עשירים עד יום מותם, כי לא יאריך עשרם עד סוף ימיהם, לפי שמספקים להם תשמישי ע"ז, ועוד עוברים על "ולא תביא תועבה אל ביתך, והיית חרם כמוהו", לכך לבסוף מה שהרויחו ע"י הכמרים יפסידוהו' (מהדורת מרגליות, ס' ת"ל). ועוד: 'מעשה באדם אחד שהיה מוכר לכמרים תכשיטיהם לבית התיפלות וכשמת היה יום שמביאים צלמים שלהם, והביאו הערלים כנגד מיטתו, ואמרו מדה במדה נעשה לו' (שם, תל"ג). ברוח זו כתב גם ר' אלעזר ממין (ספר יראים, ס' ר"ע), בן הדור שלפני ר' יהודה החסיד: 'על זה סמכו לישא וליתן עמהם ביום אידם, שאלמלי מונעים איכא איבה, וסמך קטן הוא זה, שיש מו"מ דליכא במגיעו איבה, והירא דבר ה' ינוח נשמתו בארצות החיים'; ובדבריו של חכם זה ניכרת קירבה רבה לעולמם הרוחני של חסידי אשכנז (ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 137). כמוהו כתב גם ר' חיים אור-זרוע, שפעל בגרמניה במחצית השנייה של המאה ה-13: 'ואסור לישא וליתן עמהם ביום-אידם, אבל רבותינו הראשונים התיירו משום איבה, אבל ביום איד כזה כגון קלנדרא או פיקוס²³ הזהירו רבותינו שידחקו עצמו למצוא שום פתחון-פה ולדחות את הגוי מלישא וליתן עמו' (דרשות מהר"ח אור"ז, מהדורת ש' לנגה, ירושלים תשל"ג, עמ' 39). וברוח זו כתבו גם חכמים אחרים בני המאה ה-13, שנזכרו אצל כץ — כרמב"ן — ושלא נזכרו.

* *

*

שונה-מיסודו היה המצב החברתי וההלכתי בפרובאנס במאה ה-12. בימי מלחמת הריקונ-קוויסטא ואחריה עדיין פוזרה היתה אוכלוסייה מוסלמית בשטחי פרובאנס וקטלוגניה, והתעודות — המתפרסמות כאן לראשונה — מעידות, כי היהודים השתמשו בשירותיהם של (סוחרים?) מוסלמים כדי לקיים את המסחר עם הנוצרים בימי-אידיהם. אי-לכך לא נודע באזורים אלו 'מנהג ישראל' האשכנזי-צרפתי לסחור ישירות עם הנוצרים, וגם לא המשא-ומתן ההלכתי הנוגע לזה. תחת זאת התעוררו בעיות אחרות, שנבעו מן המצב שנתקיים שם בפועל, ומישורי הדיון מבחינה הלכתית שונים היו לחלוטין. דעתו של הרשב"ם, שהבאנוה לעיל, נזכרת על-ידי חכמי פרובאנס — לבדה מכל הדעות! — מפי השמועה, ומסירתה בפיהם שונה לגמרי מכפי שנשתמרו דבריו בספריהם של חכמי אשכנז וצרפת. על-פי שמועתם לא אסר הרשב"ם אלא יום א' בלבד — ודבר זה אנו לא שמענו. אם כך הבינו את המלה 'קצח' הנ"ל — שכוונתה ליום א' — מדוע השמיטו את יום ה'ניטל', הנזכר שם על-ידה לאיסור? ומעצמו מוכח, שלא אימרה זו של הרשב"ם שמענו. ושמא אמר

23 ובשו"ת תרומת הדשן, ס' קצ"ה (בדפוס ראשון) מובא קטע זה בשמו של מהר"ח אור"ז, ושם: 'פנקוס'. והוא, כנראה, ה'פנטקוסט', אשר כבר נזכר בצורה זו עצמה בתיאור גזירות התנ"י בידי ר' שמשון ב"ר שלמה. ראה מהדורת א"מ הברמן, עמ' נ"ג, למטה. הקלנדר"א הנזכרת כאן היא, כנראה, יום איד קנדליר שלהם' (סמ"ג לאוין, י', ועוד). כלומר, ימי חג-המולד שהדליקו בהם אורות רבים.

הרשב"ם דברים נוספים בעניין הזה. וצ"ע. על-כל-פנים, זוהי הדעה האשכנזית היחידה הנזכרת אצלם, ובכל השאר העמידו משא-ומתן הלכתי עצמאי ומקורי, המתייחס לשאלות הלכתיות חדשות, אשר נתעוררו להם בעקבות הכרעתם להתיר את המסחר עם הנוצרים בימי-אידיהם רק בעקיפין — באמצעות צד שלישי, מוסלמי — ולאסור את המסחר הישיר עם הנוצרים. וראה ב'ספר האשכול' (מהדורת אלבק ח"ב, עמ' 131) לראב"י אב"ד — שרוב דבריו לקוחים מדברי ר' יהודה הברצלוני — סדן בעניין יום-אידם, ואין נזכרים בו כלל לא ה'מנהג' הנפוץ לסחור ביום זה, ולא אחד מן הטעמים והשיקולים המתייחסים להתר זה. דבריו שם מניחים — בשתיקה — את התר המסחר עם המוסלמים (בימי-האיד שלהם), וכל פרטי האיסור אצלו מתייחסים רק לנוצרים, כפי שעולה מן הדוגמות שבדבריו. עתה, עם פרסום הטפסטים דלהלן, מתברר לראשונה אל-נכון כיצד עלה בידי בני פרובאנס לשמור על מסגרת האיסור הזה, ועם-זאת להמשיך ולקיים את מסחרם השוטף.

התר התיווך המוסלמי, אף שהגיונו ההלכתי פשוט-לכאורה, מחייב להניח, כי מעולם לא נקבע איסור בהלכה על מסחר עקיף עם הנכרי ביום-אידו, אף שגם באופן זה ייתכן ש'ילך ויודה לע"ז' שלו — אלא שאין סיבה רחוקה שכזו מעניינו ההלכתי של הישראלי. מכיוון שכך, נתעוררה השאלה מדוע ייאסר לסחור עם הנוצרי באמצעות מתווך נוצרי, שהרי המתווך אינו אלא שליח, או שכיר, בלבד, ובוודאי שהוא לא 'ילך ויודה'; ואילו המוכר עצמו הוא, כאמור, סיבה רחוקה ועקיפה בלבד, וכבר הותרה סיבה רחוקה זו. שאלה אחרת שהתעוררה בהקשר זה היא, האם מותר להועיד-מראש מתווך מוסלמי לצורך עיסקה שכזו, שיעשה שליחותו המפורשת של ישראל בזה? המצאה הלכתית מעניינת, המועלית במסגרת המשא-והמתן ההלכתי הזה, דנה בהתר האפשרי לשכור נוצרי לתיווך שכזה, משום שבין הדברים האסורים ביום-אידם אין המשנה מונה יחסי שכירות. מאלף מאד, כי שאלה מעין זו לא נתעוררה כלל בין חכמי-ההלכה באשכנז, אף שהיא מתאימה גם לנורמה שהיתה נקוטה בידיהם בעניין זה. מבחינת הגיונה הפנימי נובעת שאלה זו מבדיקה הלכתית של שאלות-תיווך אחרות — קלות ופשוטות-יותר; ובהעדר חוליות-תיווך אלמנטאריות שכאלה באשכנז, לא הועלתה שאלה זו שם, אף כי, כאמור, ניתן היה 'לקפוץ' ישר אליה — שכן זו שאלה לגיטימית ומעניינת כשלעצמה.

שאלה עקרונית אחרת היא, האם גורר אחרייו איסור המשא-והמתן ביום-אידם גם את איסור ההנאה מפרי המשא-והמתן האסור? שאלה זו לא הטרידה, כמובן, את חכמי אשכנז וצרפת — שהרי ממילא התירו שם הכל; אולם בפרובאנס, שבה נתקיים הלכה-למעשה האיסור על המשא-והמתן הישיר עם הנוצרים, היתה זו שאלה מכריעה, שהרי, כדברי הראב"י אב"ד: 'אם תאמר אפילו בהנאה אסור, חי נפשי איני יודע תקנה איך ישא ויתן איש יהודי שאינו שומר עצמו מלשאת ולתת עם הנוצרים עם יהודי אחר? לדעתם, אולי אפשר לפרש את האיסור המפורש בגמרא (ו', ע"א) על תוצאות משא-ומתן כזה כאיסור אכילה גרידא — אף שזה נגד פשטות לשון הש"ס (וראה רמב"ם, הלכות ע"ז פ"ט, ה"א).

מלבד כל זה דגו חכמי פרובאנס בהרחבה בשאלת התר המסחר ב'תשמישי-קדושה' נוצריים, ובהתרת לקיים יחסי-מסחר עם כמרים בעלי-ממון. כפי שהדגשתי לעיל, דומות לחלוטין דרכי התפתחותן ההיסטורית של שתי ההלכות, ובמקום שהותר המסחר עם הנוצרים בימי-אידיהם הותר גם המשא-והמתן המסחרי עם הכמרים ובכלי-פולחנם. מכיוון שבפרובאנס אכן נתקיים איסור על משא-ומתן ישיר בימי-אידיהם, ממילא נתעוררה בעיה הלכתית גם ביחס לנושא האחר.

ומה מאלפת הפרשה כולה להבנת דרך התפתחותה של ההלכה בכלל. באזורי-שלטון מוסלמיים התירו חכמי-ישראל את המסחר עם המוסלמים, מן הסיבה הפשוטה שאין למוסלמים צלמים או כל עבודה-זרה אחרת. במובנה ההלכתי של המלה, וממילא אין פולחנם יכול לגרור אחריה איסור משא-ומתן בימי-אידיהם. כבר ראינו לעיל את תשובת הגאון בעניין הזה, ולא נעסוק כאן בליבון הצד המוסלמי של הבעיה. לעומת-זאת אסרו חכמי-ישראל אלה את המסחר עם הנוצרים בימי-האיד שלהם, וכך קבע הרמב"ם בפירוש: 'אדומים עובדי ע"ז הן, ויום ראשון הוא יום-אידם, לפיכך אסור לשאת ולתת עמם בא"י ביום חמישי ויום שישי שבכל שבת, ואין צריך לומר יום ראשון עצמו, שהרי אסור בכל מקום, וכן נוהגין עמם ביום-אידם'.²⁴ מאידך-גיסא התירו חכמי-ישראל באירופה הנוצרית — בעקבות ההכרח הכלכלי והמנהגי החי והעתיק — את איסור המשא-והמתן היהודי-נוצרי ביום-אידם מעיקרו, ולא הותירו בו אפילו מקצתו, מפני שכורח-המציאות הניעם למצוא פתחי התר, כפי שהודו בעצמם. ממוצעים בין הקצוות הם חכמי פרובאנס, שיד המציאות לא קשתה עליהם ביותר בעניין הזה, שהרי נמצאו להם בסביבותיהם מוסלמים לרוב, ונתאפשר להם לקיים את האיסור המקורי בקלות יחסית.

* *

*

החכמים המדברים — במישרין ובמובאה — בתשובות המתפרסמות להלן, הם: רבנו משולם הגדול, רבנו אברהם ב"ר יצחק אב"ד והראב"ד. שני הראשונים הם מראשוני חכמי-התורה בפרובאנס שתורתם הגיעה לידינו, וזמן פריחתם במחצית הראשונה של המאה ה-12.²⁵ הראב"ד, החכם השלישי שלפנינו, עיקר פעולתו במחצית השנייה של המאה היא. מכותרות התשובות קשה לקבוע בבירור מי השואל ומי המשיב — פרט לתשובת הראב"ד, שבעניינה אין כל ספק. כותרת תשובה מ"ו היא: 'לרב ר' אברהם אב ב"ד ז"ל ששאל הרב ר' משלם ב"ר יעקב ז"ל' — ואין לדעת בבירור מי שאל אצל מי. כותרת התשובה האחרת היא: 'לרב

²⁴ הל' ע"ז, פ"ט ה"ד. וראה במהדורת ספר המדע לרמב"ם, שיצאה-לאור בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ד, בעריכת ש' ליברמן, ובהערות לכל פרק ט' שם.

²⁵ לבירור מפורט של תאריכי פעולתם של שני חכמים אלה, ראה מאמרי: 'מקומות וזמנים בחייו של רבינו זרחיה, בעל "ספר המאור"', שנתון בראילון, י"ב, תשל"ד.

ר' משלם ז"ל. תשובה זו פותחת בציטוט כמה שורות מתשובה מ"ו, ובהיותה מקוטעת בתחילתה אין לפני הציטוט כלום. הציטוט מסתיים ב'ע"כ, והתשובה ממשיכה 'ואני תלמידך הצרכתי לשאול יותר'. נראה, כי ס' מ"ו היא שאלת הראב"י אב"ד, שנשלחה אל רבנו משולם ב"ר יעקב, וס' מ"ב היא תשובת רבנו משולם אליו, והוא ממשיך בתשובתו לפתח את שאלת הראב"י. אפשר שזוהי גם כוונת הסופר, שכתב בסיום ס' מ"ו: 'התשובות כתובות למעלה' — כלומר ס' מ"ב/ג. גם סיומה של תשובה זו אינו לפנינו. ס' מ"ג היא תשובת הראב"ד לשואל בלתי-ידוע, ובשום-אופן אינו רבנו משולם עצמו, אף שהראב"ד מתייחס בדבריו אל פיתוח השאלה כפי שבא בתשובת רבנו משולם. מסגנון התשובה — ובעיקר מפתחתה — ברור, כי אין תשובת הראב"ד מוסבת אל רבנו משולם, אלא לשואל אחד, שהפנה את תוכן מכתבו של רבנו משולם אל הראב"ד. ממליצת הפתיחה נראה גם, כי אין רבנו משולם חי עוד, אף שגם בדבר זה אין להחליט בבירור.

על-פי תשובות אלו למדנו לדעת עד כמה גדול ומקורי היה חידושו של המאירי בעניין מעמד הנצרות. שהרי כל-עוד נמצאו תושבים מוסלמים בפרובאנס לא הותר לישראלי שם לסחור עם הנוצרים מכוח ההלכה, אלא באמצעות תיווך מוסלמי; ונמצא, כי בעת שהסיר מעל אמונת הנוצרים את התג של 'עבודה-זרה' חידש המאירי בכך תפיסה מקורית להלכה וגם למעשה. אין בידינו חומר פרובנסאלי בנושא זה ממאת השנים שבין זמן המאירי לזמנו של התשובות שלפנינו, ואפשר שכבר הוזקקו שם להתיר את המסחר הישיר עם הנוצרים גם לפניו; בכל-אופן ברור, כי תפיסתו של המאירי בעניין הזה עמדה בניגוד מפורש לתפיסתם של חכמי פרובאנס הקדמונים.

* *

*

את התשובות הנדפסות להלן מצאתי בתוך תיק מעזבונו של הרב ש' אסף, אשר קניתי לפני זמן. הן כתובות בכתב-ידו, ומכל מה שנמצא באותו תיק הן לבדן לא נדפסו מעולם. אין מוצא כתב-היד רשום על ההעתק, כשם שאין סיגנטורות רשומות גם על שאר החומר הנמצא בתיק. אך שני סימנים הותיר אסף: מספרי התשובות (מ"ב, מ"ג, מ"ו) ומספרי הדפים בכתב-היד (דפים 121/2). תחילה סבור הייתי, כי זהו אוד מוצל מכ"י גינצבורג 566, שהכיל מאות תשובות משל הראב"י אב"ד, רבנו משולם והראב"ד, והאמור להימצא עתה, עם אוסף גינצבורג כולו, במוסקבה. כידוע עלו בתוהו כל המאמצים להשיג את צילומו של כ"י זה, ומעדות שבעל-פה של מבקר שביקר בספריה ההיא נודע לאחרונה, כי תחת המספר 566 נמצא שם עתה ספר אחר. עובדה היא, כי הרב אסף היה היחיד שהצליח להשיג העתקות (משניות, אמנם) מכ"י חשוב זה, ואף פרסמן.²⁶ אמנם, זיהוי זה לא ייתכן, שכן,

²⁶ ואלה דבריו ב'ספרן של ראשונים', תרצ"ה, עמ' 45, הערה 1: 'התשובות הבאות של הראב"י הן מקובץ תשובותיו שבכת"י גינצבורג (ע"י עליו במאמרו של גרוס במאנאטסשריפט לשנת

לפי תיאורו של גרוס,²⁷ שהשתמש בגוף כה"י, נכללו התשובות הפרובאנסאליות בין הסימנים תי"ד—תשכ"ה, וגם מספרי הסימנים של הקבוצה שהדפיס אסף הם מסדרה זו, ואילו התשובות שלפנינו מסומנות מ"ב, מ"ג ומ"ו.²⁸

והנה הראני ידידי, ד"ר א. הורוויץ, כי סימנים אלה לקוחים מכ"י המוזיאון הבריטי 566 (בקטלוג מרגוליות), שממנו הדפיס אסף את תשובתו הידועה של הרב יוסף אבן פלאט בעניין הברכות (ספרן של ראשונים, תרצ"ה, עמ' 199 ואילך). ואמנם, בעוברי על חלק זה מתוך כתב-היד — המכיל ששה חלקים נפרדים²⁹ — ראיתי, כי אין ספק, שמלקטו השתמש בקובץ גינצבורג הנ"ל, או בהעתקה ממנו, שכן פה-ושם פוזרים בו המלים: 'ואני אשר הכותב...', והוא ר' אשר בן משולם הנ"ל, עורך כה"י הראשון, אשר אמירותיו הפותחות בלשון זו פוזרות היו בכה"י המקורי; וכמו שהעתיק לובצקי (ראה בהערות). הקובץ כולו נחקר בידי ד"ר הורוויץ, המתכוון לפרסם מתוכו את החומר החדש.

1868, עמ' 251/5). אני מדפיס על-פי העתקה שהעתיק בשבילי הח' ד' שולמן לא מגוף כתבי היד כי אם מההעתקה שנעשתה מכתה"י לפני כששים-שבעים שנה. כיון שלמרות כל עמלי לא עלה בידי לקבל צילום מכת"י זה, הריני מפרסם לכה"פ את התשובות המעטות האלה...

27 הנ"ל בסוגריים בהערה הקודמת. H. Gross, 'R. Abraham b. Isaac Ab-bet-din aus Narbonne' (MGWJ, 17), 1868

28 תיאור כה"י אצל גרוס מצומצם-ביותר. פרט למספרי הסימנים מספר גרוס, כי הקף השו"ת 92 עמ' בתבנית פוליו קטן, כי ישנן תשובות הנמצאות רק באופן חלקי, וכי הקובץ מכיל עוד חומר, המפורט שם. ויש להעיר על פרט חשוב: במבואו של י' לובצקי ל'ספר ההשלמה' למסכת ב"ק, אשר הוציא-לאור בפריס, תרמ"ה, בדבריו על רב אשר ב"ר משולם, נאמר כך: 'וגם כתב [ר] אשר] ספר קבוץ הגאונים יקר מאד, נמצא בבית אוצר הספרים לה"ג ג"ב [גינצבורג] בפה [פריס], וזה שמצאתי ברשימת אוצר הספרים שם מה ש' הרש"ז [שניאור זקס] הי"ו קובץ גדול... ע"כ'. ומביא שם תיאור נרחב ומפורט. ונלאיתי הבין כוונתו בדבריו על רשימת שניאור זקס, משום שבצילומה של רשימת זקס, אשר ראיתי במכון לצילומי כ"י עבריים בירושלים, ישנו תיאור קצר של כמה מלים בלבד לקובץ זה. אפשר שהיו רשימות מפורטות-יותר מאת זקס על כ"י מאוסף גינצבורג, דוגמת שתי הרשימות אשר פרסם זקס בליתוגרפיה בפריס, 1866. ראה: ש"ב שורצברג, 'שניאור זקס', יד ושם לא"ו פריידוס, תר"ץ, עמ' ס"ח/ט. תיאורו של לובצקי נעלם גם מעיניו של הרב י' קאפה, שבהקדמה למהדורת שו"ת הראב"י אב"ד, אשר הוציא-לאור (ירושלים תשכ"ב), לאחר שתאיר את כשלון הנסיונות להשיג את צילומי כ"י גינצבורג, הוסיף: 'בעצם איני ידע מה יתן ומה יוסיף לנו כ"י זה... כי רוב אותן שהדפיס ממנו הר"ש אסף ז"ל מצויים בכה"י שלי... ע"כ אמרתי יתכן וכה"י שברשותי פותר את הבעיא'. ובאמת אין תחליף לכ"י שסודר ונערך בידי ר' אשר ב"ר משולם, בן-זמנם של החכמים המשיבים; וסדרו המקורי — על כותרותיו המקוריות, ובעיקר, על מליאותו הוא שאבד מאתנו. 29 לאחרונה תואר כ"י זה בפרטות, במאמרו של י' תבורי, 'מקורותיו של ספר שו"ת הגאונים "שערי תשובה"', עלי-ספר, ג', תשל"ז; וראה בעיקר עמ' 11.

א

מ"ב. / ב 121. / לרב ר' משלם ז"ל.

1 וכיון שאמר הרב ז"ל דהני ישמעאלים מותר לשאת ולתת עמהן ביום איד של נוצרים משום דידעינן בהו דכפרי בחייבא צליבא, הילכך אם נשא ונתן ישמעאל עם נוצרי ביום איד של נוצרי מותר ליקח מן הישמעאל או מן הגוי שכופר בחייבא צליבא, אע"פ שהוא קונה מן הנוצרי, דעיקרא דמילתא משום דאזיל ומודי, וכיון דלא זבנינן 5 מיניהו שפיר דאמי, שאם תאמר כל מה שנשוא ונותן מן גוי ביום איד, אפילו עם ישמעאל, אסור בהנאה אפילו ביום ב' או ביום שלישי, לא ישא אדם ויתן עם הגוי דשמא מה שנשוא ונתן עם הגוי אותו גוי נשא ונתן ביום איד שלו דאסור, אלא ודאי אהא מקפדינן דלא נזבין מיניהו כי היכי דלא לודו, אבל אי זבנינן מן הישמעאלי שפיר דמי, דכולי האי לא גזרינן, דהא ר' יהודה משדר ביום אידו למאן דקים ליה 10 ביה דלא פלח לע"ז, ולא חייש דילמא אתי ויהיב למאן דפלח לע"ז ואזיל ומודי. אבל הא איבעיא לן, מהו דתימא למימר לישמעאלי זיל זבין לי האי מידי ביום איד מן הגוי, כיון דשליח משוי ליה — כותיה דמי, או דילמא כיון שלא יקנה היהודי מן הנוצרי שרי. ע"כ. ואני תלמידך הוצרכתי לשאול יותר, אם יוכל אדם לשכור את הגוי ביום אידם, והוא שיקנה לו מן הגוים כל דבר שיצטרך לקנות, 15 כי המשנה לא אסר כי אם להשאיל ולהלוות או לשאת ולתת, אבל להשכיר לא אסר, דמשמע דבשכירות אין שם הודאה, וכיון דמותר להשכירן ישכור את הגוי, והוא יקנה כל צרכו, דכיון דאין שליחות לגוי אשתכח דהגוי קונה לעצמו, וכשחוזר ומוכר לישראל בהאי לא אזיל ומודי, דמשום שכירות הוא דקא עביד. ואם תאמר הגוי הראשון המוכר אזיל ומודי, בהאי לא איכפת לן, דאלפני דלפני לא מקפדינן, או 20 דילמא לחומרא אמרינן דיש שליחות לגוי כי היכי דאמרינן (ב"מ ע"א, ע"ב) ברבית בשלמא סיפא לחומרא וכו'.

ב

מ"ג. לרב ר' אברהם ב"ר דוד ז"ל. אחי חמודי אתה ידעת שאיני כדאי להשיב על שאלת רבינו נ"ע איך נחשב כי הוא חי וקיים ואנחנו יושבים לפנינו ונושאים ונותנים על דבריו. הנה שאלת רבינו מהו שיאמר אדם לישמעאלי שילך ויקנה לו מן הגוי ביום איד, כיון דקא משוי ליה שליח כגופיה דאמי, או דילמא כיון שאין היהודי קונה מן הנוצרי שרי. זאת שאלת רבינו נ"ע ואני מוסיף על דבריו, אם יוכל אדם לשלח דורון לגוי

ע"י שליח גוי או ע"י ישמעאלי ביום אידו, כיון דההוא שליח לא מתהני מיד, ואותו הגוי המקבל דורון אינו רואה פני ישראל ואינו מקבל בידו כלום, מותר, או דילמא שלוחו של אדם כמותו לכל דבר. ואם תאמר שזה אסור, מההוא מעשה דמינאה דשדר ליה דינרא קיסרינא לר' יהודה בשיאה ביום אידו ואסרוה עלויה, הנה כי ר' יהודה לא ראה פני [א 122] המין בשעת קבלתו, ולאותו השליח שהביאו לו אין לו שום הנאה שילך ויודה, ואעפ"כ אסרוה עליו, אלמא שלוחו כמותו, כי אחר ההנאה אנו הולכים, ובאיזה ענין שיהנה אותו או יהנה ממנו ביום אידו, בין על-ידו בין על ידי שלוחו, אסור, דאזיל ומודה, ואם זה אסור גם זה אסור, כי המקח והמתנה עם הגוי ביום אידו שניהם שוים, כשם שזה אסור על ידי שליח כך זה אסור על ידי שליח, מעתה תוספת שאלתך פשוטה היא לאסור מתוך דברינא אלו. ואל יחר בעיניך אחי חמודי ואני מודיעך כי שאלתך אינה כהוגן, כי מה שאתה פושט מן המשנה שמותר לשכור את הגוי ביום אידו, אינו כן, שאם אסרו לשאול וללוות, משום דמודי, כל שכן לשכור, דקא מרווח להו בשכירות, ואין זה צריך לפנים, כי הוא כמו משא ומתן, ומה לי משא ומתן לשעה ומה לי לעולם, והא קא מרווח ליה ביום אידו. ואשר כתבת בתוך שאלתך כיון דאין שליחות לגוי אשתכח שהגוי קונה לעצמו, וכשחוזר ומוכר לישראל בהא לא אזיל ומודה משום שכירות הוא דמשום שכירות הוא דקא עביד וכו', הנה גם זה שיבוש הוא, שאם אין שליחות לגוי כל שכן שהוא אסור, לפי שנעשה השליח בעל המקח והוא מוכר לישראל ביום אידו, ומה לי אם ירויח הגוי בממכרו או לא ירויח, ולא עוד אלא שזה הגוי השליח כבר הרויח בזה המקח שכר ידוע, בין שישוה המיקח את דמיו בין לא ישוה. הילכך בין שיש שליחות לגוי בין שאין לו, בענין הזה אסור, בין שישכור אותו לכך בין שיבקש ממנו בטובה, שאם יש שליחות לגוי נמצא שלוחו כמותו, ואם אין שליחות לגוי הרי [חזר] השליח גוי להיות מוכר לישראל ביום אידו ואסור. כך הראוני מן השמים. וזה לך האות שהרי אמרו רבותינו ז"ל (ע"ז ח', ע"א) רומי עשתה קלנדיא כל העיירות הסמוכות לה, אותן עיירות אסורות או מותרות, ר' יהושע בן לוי אמר אסורות, ר' יוחנן אמר אינה אסורה אלא לעובדיה בלבד. הנה אותן העיירות לענין קלנדיא כעין הישמעאלים ליום אידו של גויים, וקאמר ר' יהושע בן לוי שהוא אסור לשאת ולתת עמהן מפני שהן משועבדין לרומי להביא להם כל צרכיהם, והלא הם פחותים מן השלוחים, כי השלוחים בודאי קונים לצרכי השולחים ואילו המשועבדים איפשר שהם קונים לצרכי עצמם, ואפילו הכי אסורים וכל שכן השלוחים. הנה זה לדעת ר' יהושע בן לוי, ואפילו לדעת ר' יוחנן דאמר אותן העיירות מותרות, בשלוחים מיהא מודה, האם איתא דבשליח נמי שרי, איבעי להו

לאיפולוגי בשליח, דכח היתרא עדיף. ועוד דרב מתנה דבעי לה להך בעיא, אי פשיטא ליה דבשליח נמי שרי, כל שכן משועבדים דשרו, ואי מספקא ליה נמי בשליח, איבעי ליה למימר הכי על ידי שליח מאי, ואם תמצוי לומר שליח אסור משועבדים מאי, ומדלא איירי בשליח כלל אלמא פשיטא ליה דאסור. שמע מינה.

ג

מ"ו./ ב 122/. לרב ר' אברהם אב"ד זצ"ל ששאל הרב ר' משלם ב"ר יעקב זצ"ל

1 ועתה ילמדנו רבנו דברים הסתומים לנו. הא דאמר שמואל במסכת ע"ז (י"א, ע"ב) אינו אסור אלא יום אחד בלבד, מדאמר יום אחד, משמע דהאי יום אחד משלשה ימים דמתניתין, דאסיקנא (שם ו', ע"א) הן בלא אידיהן. ויפרש לנו הרב (ז"ל) ימי אידיהן שאסור לשאת ולתת עמהן, ואלו המפורשים במשנה קלנדא וסטרנריא וקרטיסים, אם הם אסורים עתה. קלנדא הוא נפלך. ועוד יפרש לנו אם אלו ימי איד שעושין על 5 תלמידי חייבא צליבא, כגון יְקִמְיִמְטִי ותיעוב חדיא וכמ"ו) [ה] תועבות שעושין, אם אסור לשאת ולתת עמהן ביום אידיהן של אלו, כי שמעתי מר' יעקב הכהן ז"ל אשר הרב ר' שמואל מרומרוג אינו אסור אלא יום איד של יום ראשון, מפני שהוא תועבת חייבא צליבא, אבל [שאר] יום איד של תועבת חייבא 10 צליבא אינו אסור. ויבאר הרב הא דאמרינן נשא ונתן אסור, אם אסור אפילו בהנאה, או דילמא אין אסור אלא באכילה אבל בהנאה מותר, שאם תאמר אפילו בהנאה אסור, חי נפשי איני יודע תקנה איך ישא ויתן איש יהודי

2. 'אינו אסור אלא יום אחד בלבד'. לפנינו בגמרא — 'יום אידם', ולא 'יום אחד'; והנוסח שלפנינו הוא חידוש רב להלכה. נוסחה זו לא מצאתיה עד"כ בשום מקום. עליי נוסח זה מזדהים דברי שמואל עם דברי נחום המדי שבתוספתא. ראה בתחילת המאמר. והשווה דברי רב תחליפא בשם שמואל, שם ז', ע"ב, ומש"כ רש"י שם. 5. 'נפלך' — שם זה לא הצלחתי לזהות; מכל-מקום הכוונה, לראש-השנה שלהם. 6. 'חייבא צליבא' — ישו. [פרופ' א"א אורבך העירני, כי בינוי זה — שאינו מצוי בספרות — שאוב, כנראה, מן הספר 'תולדות ישו' (או דומיו) בנוסחו הארמי, אף שבקטעים הארמיים המעטים שנדפסו עד"כ (ראה: ז' פלק, 'קטע חדש מ'תולדות ישו', 'תרכיז מ"ו, תשל"ז, עמ' 319, והביבליוגרפיה שצויינה שם) לא שרד ביטוי זה, וישו מכונה 'ישו רשיעא'].

'יקמי ומטיו' — יעקב ומתי, תלמידי ישו. 'תיעוב חדיא' — לא ידעתי מהו. 7. 'שמועה נוספת בפי הראב"י אב"ד ששמע מר' יעקב הכהן, שמסר גם שם את תורת הרשב"ם, נמצאת בידינו בשו"ת הראב"י אב"ד (מהדורת י' קאפח, סי' ג'): 'אבל שמעתי מפי ר' יעקב הכהן, שהרב ר' שמואל דרמרוג וחביריו ז"ל היו עוסקין בברכת התורה, ואתא עליהו החכם ר' עזריאל...'.
עליהו החכם ר' עזריאל...'

[עם] שאינו שומר עצמו מלשאת ולתת עם הנוצרים, ואם יאמר היכא דלא חזינן שנשא ונתן ביום אידיהן (ו) לא חיישינן ולא מחזקינן איסורא וזבנינן מינייהו, השתא ימ"ח מח"ג (ע"ר ע"ז ל"ט, ע"ב) אין לוקחין בסוריא אלא מן המומחה, 15 אפילו מן אדם שהוא מומחה לעצמו, כדאמרינן (שם) וכולן אם נתארח אצל בעל הבית מותר, כשאנו מומחה לאחרים אסור ליקח ממנו, אלו שנושאים ונותנים ביום אידיהן, שאין שומרין גם לעצמן מלשאת ולתת עמהן, כל שכן שאין לוקחין מהם שום דבר לעולם, ומה יעשו אנשי מקום פלוני שכל משאם ומתנם ביום ראשון, שהוא 20 יום שוק, איך ישא ויתן עמהם. וגם מי שרוצה לשמור עצמו מלשאת ולתת עמהן ביום אידיהן, מה יעשו מכל מה שקנו עד עכשיו, דאם כן הוא מאי אסור אפילו בהנאה, אפילו אבנט שלהם (ב"ק צ"ד, ע"ב) אין כשר. וכיון דאמר הרב (ז"ל) דהני ישמעאלים מותר לשאת ולתת עמהן ביום איד של נצרים, משום דידעינן בהו דכפרי בחייבא צליבא, הילכך אם נשא ונתן ישמעאל עם הנצרי ביום איד של נצרי מותר 25 ליקח מן הישמעאל, או מן הגוי שכופר בחייבא צליבא, אע"פ שהוא קונה מן הנצרי, דעיקרא דמילתא משום דאזיל ומודי, וכיון דלא זבנינן מינייהו שפיר דאמי, שאם תאמר כל מה שנושא ונותן מן הגוי ביום איד אפילו עם ישמעאל אסור בהנאה, אפילו ביום ב' וביום ג' לא ישא אדם ויתן עם הגוי, דשמא מה שנשא ונתן עם הגוי אותו הגוי נשא ונתן ביום איד שלו ואסור, אלא ודאי אהא / א 123 / מקפדינן דלא 30 נזבון מינייהו כי היכי דלא לודי, אבל כי זבנינן מן הישמעאל שפיר דאמי, דכולי האי לא גזרינן. דהא ר' יהודה משדר ביום אידו למאן דקים ליה ביה דלא פלח לע"ז (ע"ז ס"ה, ע"א), ולא חייש דילמא אתי ויהיב למאן דפלח לע"ז ואזיל ומודי. אבל הא איבעיא לן, מהו למימר לישמעאלי זיל זבין לי האי מידי ביום איד מן הגוי, כיון דשליח משוי ליה כותיה דאמי, או דילמא כיון שלא יקנה היהודי מן הנצרי שרי. 35 בכל הני ידקדק הרב ואם ימצא פתח יפתח ויבאר לנו הרב (זצ"ל) על דברים המותרים והאסורים, ויפרש הרב (זצ"ל) אלו הן שמשי ע"ז אם אלו החלוקין שקורין שוכרי פליץ משמשי ע"ז הן, כיון שאומר עמהן שיר לפני ע"ז, או דילמא כיון דללבישה קא מכווני, דהא כל היום לובשין אותם, וגם כשהו עושין מלאכתן, להנאתן קא מכווני ואינן משמשי ע"ז. אבל ודאי אותם בגדים העשויים לקלון ע"ז, כגון 40 איִשְטוּלָא, שאין לובשין אותן אלא בשעה שאומרים שיר לפני ע"ז, משמשי ע"ז הן, הואיל ואין עומדין אלא לעבוד ע"ז, והם, להבדיל בין טמא לטהור, כמו בגדי כהונה שאסור ללבוש אלא בשעת עבודה. ואלו המעילים העשויים לקלון ע"ז נמי

37. 'שוכרי פליץ' — ראה: ארחות־חיים ח"ב, עמ' 231: 'המלבושים של הגלחים שקורין שוכרי פליץ מותרין דאין עשוין לנוי ע"ז אלא לנוי הכמרי'. כדברים האלה מסר גם הרשב"ם בשם רש"י; ר' סמ"ג לאוין ח', הל' ע"ז. ואין פרשה זו מענייננו כאן.

משמשי ע"ז הן. ויאמר הרב (ז"ל) דאיעבד אם נסמוך על דברי האומר מכרה או משכנה בטליה (שם נ"ג, ע"א), ומי שלקח המיטכון מותר לרמיהן או לא. ויאמר הרב (ז"ל) שכל מה שיש לגלחים ולכמרים אסור בהנאה, ואם יש גלח שיש לו שדות וכבוד שירש מאבותיו חוץ מאותו קלון של ע"ז, אם הוא לוקח ממנו בגדים ללבוש או מאכל לאכול ונותן לו מן הזרעים שהיה לו בירושתו בדמיו מפני מה אסור, או אם חייב לו ופורע מן אלו הדברים למה יהיה אסור. ואם יתן לו מעות כיון דאיכא למימר דמי ע"ז בידו אסור, או דילמא כיון דאיכא למימר נמי גלימא זבין חמרא זבין, כדאמרינן גוי שהלך לתרפות (ע"ז ל"ב, ע"ב), הכל יפרש הרב (ז"ל) ומה הוא תרפות, ומהו ירוד ואם איסור ירוד ותרפות נהג בגולה בזמן הזה. והא דאמר (משנה ע"ז, ד', ב') כל דבר שכיוצא בו קרב לגבי מזבח שמצאו על גבי ע"ז אסור, אלו האופירטש שנותנין לגלח אסורין או מותרין, והני מעות שנותנין לפני ע"ז אם אסורין או מותרין, ואם יש בהם דין תקרובת ע"ז ואין להם בטילה עולמית או לא. 55 יאמר הרב (ז"ל) כשנקנה שדות וכרמים מהן, דאמרינן (ע"ז י"ג, ע"א ומקבילות) וכותב ומעלה בערכאות שלהן, אם נהיה רשאיין שיכתוב הגלח הכתב בכתב, כיון שכל זמן שהם כותבים בשטריהם מזמן חייבא צליבא אסור או לא, אבל אם לא יכתוב בו שם ע"ז מותר. הכל יבאר לנו הרב (ז"ל). התשובות כתובות למעלה.

44. 'ומי שלקח המיטכון וכו' — ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 152, שציין בשאלת עמדת הכנסיה והמשפט החילוני בדבר *res sacrae*; וכן: G. Kisch, *The Jews in Medieval Germany*, pp. 190/1

46. המלה 'כבוד' אין בה ספק, אך לא ידעתי לכוונה.

51. 'מהו ירוד' — נזכר, עם 'תרפות', בסוגיית ע"ז שם. 'ירוד' הוא 'יריד', וכך הוא בכמה כ"י — ראה: דק"ס לע"ז י"א, ע"ב ועוד. מעניין לציין, כי בכ"י ספרדי לע"ז שהו"ל ש' אברמסון (ניריוורק, תשי"ז) נכתב בדף ל"ג, ע"א פעמיים 'ירוד', ונגרדה רגל הוא"ו לעשותה יו"ד, אך רישומה ניכר בבירור. וכן בדף י"א במסכת ע"ז זו מפורש 'ירוד', ושם לא תוקנה הוא"ו. כך הגירסה גם בפירושי הראב"ד לע"ז, שהו"ל א' סופר (תשכ"א). וראה הערת המו"ל שם שלא מצא גירסה זו בשום ספר; והאמת היא, שמלבד כל אלו מפורשת גירסה זו בספר המאירי לע"ז, שהו"ל סופר עצמו כבר בשנת תש"ד.

57. 'שכל זמן שהם כותבים בשטריהם מזמן חייבא צליבא' — השאלה אם מותר ליהודי למנות לתאריך אזרחי ולספירת הנוצרים, ואם אין בזה מעין הודאה בישו, חביבה על האחרונים, אך לא ראיתי לעת-עתה שום חכם קדמון שיעמוד בזה. ולפנינו בלי ספק השאלה הקדומה-ביותר בנושא זה.